

Сергій Присухін (Київ)

**ФЕНОМЕН ЛЮДСЬКОЇ СМЕРТІ
У СВІТЛІ ВЧЕННЯ ДРУГОГО
ВАТИКАНСЬКОГО СОБОРУ
(ХРИСТІЯНО-БОГОСЛОВСЬКЕ БАЧЕННЯ)**

Відомо, що сучасна філософія розуміє смерть як заперечення реальності життя (людського буття) і, натомість, утвердження небуття. Смерть фіксує конечність існування конкретних проявів життя на Землі (природи, суспільства, людини як окремої особи). Впродовж тривалого часу (від античної культури до Нового часу) в поясненні феномену людської смерті домінувала релігійна точка зору, яка подавала смерть не як кінець, а як передумову подальшої трансформації життя (безсмертя). В подальшому ми подаємо саме християнсько-богословське бачення проблеми.

Секуляризована культура сучасної цивілізації перевела проблему смерті з площини трансцендентного (релігійного) в площину визначення смерті як іманентної характеристики людського життя, виокремивши два суперечливих підходи в поясненні феномену людської смерті: 1) смерть дає можливість віднайти і надати сенс людському життю, вона значиміша за життя; 2) смерть не є джерелом сенсу людського життя, вона означає його заперечення¹. Ця суперечність є підставою висновку про те, що проблема людської смерті залишається невирішеною, а відтак відкритою для подальшого обговорення і дослідження. До сьогодні інтелектуальна еліта так і не змогла остаточно розв'язати проблему смерті з огляду на необхідність заперечення розгортання в світі “культури смерті” і потреби спрямувати життя людини на досягнення чи не єдиної альтернативи — “культури життя” (“цивілізації любові”).

Невирішеність проблем смерті спричинила у секуляризованій культурі потребу пошуку апробованих моделей ставлення особи до природної смерті. Відсутність таких моделей натомість компенсувалася розповсюдженням чисельних східних неокультів, паліативних концепцій та заангажованими дослідженнями феноменів клінічної смерті тощо. Поглиблення кризи соціального життя, па-

¹ Присухін С. І. Філософія: навч. посіб. – К., 2008. – С.287–288.

нування “культури смерті” мотивували необхідність подальшого дослідження феномену людської смерті, що було логічно відзеркалено в рішеннях II Ватиканського Собору та релігійно-філософських рефлексіях Соціального Вчителства Католицької Церкви.

Відомо, що в тлумаченні феномену людської смерті Магістеріум послуговується тими біблійними положеннями, які констатують, що людина після смерті перестає існувати в своїй звичній формі (Іов. 7: 21; Пс. 39:14), а також тими, які акцентують на тому, що в момент смерті людину покидає душа (Бут. 35:18), яку розуміють не як окрему субстанцію, а як життєву силу, що ототожнюється з Духом (Пс. 146:4; Проп. 12:7), диханням, яким Бог нагородив людину під час її творіння (Бут. 2:7). Біблія говорить, що померла людина попадає в темну безодню (Пс. 87:12), де всі померлі розділяють між собою нещасливе існування (Іов. 3:13-19; Іс. 14:9). Тлінне тіло людини (Іов. 17:16) розпадається. Людська смерть означає розрив людини з Богом: мертві в пеклі не можуть пам'ятати про Бога і прославляти Його (Пс. 6:6; Іс. 38:18); здається, що Сам Бог перестає піклуватися про них (Пс. 87:6). Згідно з біблійними положеннями, Бог не є творцем смерті (Муд. 1:13-14), він створив людину для повноцінного життя і безсмертя (Муд. 2:23), за подобою до райського дерева життя (Бут. 2:9). Смерть прийшла в світ через “заздрість диявола” (Муд. 2:24). Людина стала смертною тільки внаслідок порушення Божої заповіді (Бут. 2:17; 3:19, 22; 1 Кор. 15:21-22). Шлях гріха — це шлях до вічної смерті (Прип. 2:18; 7:27; 11:19; Іс. 5:11-14; Муд. 1:16).

Старий Завіт повчає, що смерть людини стала наслідком гріха (Пс. 55: 24; Єр. 17:11), і навпаки, праведність і милосердя продовжують людське життя (Прип. 10:2; 11:4; Тов. 4:10; 12:9). Бог не хоче смерті грішника, він бажає, щоб той знову повернувся до праведності і продовжував жити (Єз. 18; 32; 33:11). В Біблії виражено надію, що Бог назавжди позбавить людей від влади смерті над ними (Пс. 16:10; 49:16); пророки пророкують повну перемогу Бога над смертю (Іс. 25:8), воскресіння з мертвих (Іс. 26:19) і вічне життя праведників (Дан. 12:2).

Новий Завіт сповіщає, що Ісус Христос перемагає смерть і у такий спосіб дає шанс воскресіння всім померлим людям (Мк. 5:35-43; Лк. 7:11-17; Ін. 11:1-44). До кінця підкоряючись волі Отця, Ісус добровільно віддає себе насильницькій смерті на хресті заради відпущення гріхів усіх людей (1 Петр. 3:18; 1 Кор. 15:3), згодом він

воскресає, тобто “знищує” саму смерть (2 Тим. 1:10). З метою звільнення людей від “закона гріха і смерті” (Рим. 8:2), він “позбавив сили смерті, яка панує, тобто Диявола” (Євр. 2:15). В кінці історії Ісус Христос остаточно переможе смерть (1 Кор. 15:26, 54). Бог Отець, який воскресив Христа з мертвих, воскресить усіх, в кому живе Дух Святий (Рим. 8:9-11).

В Новому Завіті слово “смерть” використовували як метафору словосполученню “стан гріха” (Рим. 7:10). Під смертю також розуміли кінцевий етап життя праведників (Рим. 6:16, 22-23), в Одкровенні Івана Богослова він називається “другою смертю” (Одкр. 20:6, 14; 21:8). Віра в Ісуса Христа веде через смерть до життя (Ів. 5:24). Згідно з апостолом Павлом, хрещення віруючих необхідне для розриву ланцюга людської гріховності, щоб разом з Христом побороти смерть і воскреснути для нового життя, для Бога (2 Кор. 5:14-15; Флп. 3:10-11)².

В середньовічній релігійній філософії Августином Блаженным був зроблений висновок, що людська смерть є наслідком первородного гріха, який порушив вроджену можливість людини не помирати взагалі за умови безгрішного життя з Богом, “бо Ти створив її (людину. — С.П.), а гріха не створив у ній”³. Августин Блаженный вважав, що гріхопадіння, яке стало фактом людського існування, поширює свою дію на всю природу людства і успадковується нащадками Адама і Єви, і кожний новий непослух Богові поглиблює рабство гріха і смерті⁴. Загалом, проблема людської смерті в Середньовіччі набула двох аспектів тлумачення: з одного боку, вона пов’язувалася з гріхом, а з іншого, — з можливістю її уникнення через віру в жертвну смерть і воскресіння Ісуса Христа.

Другий Ватиканський Собор своє вчення феномену смерті ґрунтує на тезі, що людська смерть є наслідком первородного гріха, який буде обов’язково подоланий в майбутньому. Догматична конституція “Lumen gentium” (“Світло народів”, 4.12.1965 р.) ще раз аргументувала, що “жінка причинилась до смерті ... смерть через Єву, а життя через Марію”⁵. В Душпастирській конституції “Gaudium et spes” (“Радість і надія”, 7.12.1965 р.) наголошувалось

² Католическая энциклопедия. – Т. IV. Р-Я. – М., 2011. – С.902–904.

³ Святий Августин. Сповідь. – К., 2008. – С.8.

⁴ Католическая энциклопедия. – Т. I. А-З. – М., 2002. – С.23.

⁵ Догматична конституція про Церкву «Світло народів – Lumen gentium» / Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. – Львів, 1996. – С.155, 156.

на тому, що “загадка людської природи доходить свого верху в обличчі смерті. Бо страждає людина не тільки болями й повільним розладнанням тіла, а також (і що ще більше) страхом перед остаточним знищенням. То ж правильно розмірковує вона інстинктом свого серця, коли страхається і відкидає таку основну руїну і остаточний загин своєї особистості”⁶. Віра в Бога та надія на воскресіння покликані зняти страх перед майбутнім, дарувати людині можливість спілкуватися із вже померлими, “підказуючи надію, що вони знайшли таки справжнє життя в Бозі”⁷. Гарантією перемоги над смертю стає Ісус Христос.

Конгрегація віровчення в “Листі про деякі питання есхатології” (17.05.1979) конкретизувала висновки *Gaudium et spes* щодо феноменів людського життя і смерті, підкресливши, що духовна складова особи, пов’язана із свідомістю і волею, де перебуває “людське Я”, душа, переживає смерть людської особистості⁸. Після смерті душа постає перед Судом Божим, який вирішує її подальшу участь на підставі попередньо прожитого життя; вироком цього суду має стати воскресіння померлого, коли, завдячуючи силі Святого Духа, душа знову об’єднується з тілом для подальшого існування у вічності: “економіку віри замінить економіка повноти життя: ми будемо з Христом і “ми побачимо Бога””⁹.

Узагальнюючий висновок теологів-богословів один — якщо б людина з самого початку не згрішила, то смерті просто не існувало б, а тому логічним буде міркування про те, що ліквідація гріха є гарантією життя вічного (безсмертя): “Християнська віра навчає, що смерть тілесна, від якої людина була б свobodна — не згрішивши, буде переможена”¹⁰. Католицьке богослов’я підтверджує тезу, згідно з якою, незважаючи на те, що людська смерть на сьогодні є неунікною, в людському житті існують об’єктивні передумови вічного життя (безсмертя). Ці передумови іманентно присутні в

⁶ Там само. – С.516

⁷ Там само. – С.517.

⁸ Sacred Congregation of the Doctrine of the faith. Letter on certain question concerning eschatology [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19790517_escatologia_en.html.

⁹ Там само.

¹⁰ Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі «Радість і надія – *Gaudium et spes*». Цит праця. – С.516.

кожній людині — це Дух Святий. *Gaudium et spes* підкреслює: “Зародок вічності, що його (особа. — Авт.) має в собі, якого можна ототожнювати з самою тільки матерією, повстає проти смерті”¹¹. Власне Дух Святий дає можливість особі прийняти участь у запереченні власної смерті (старіння, хвороб тощо). Шлях, який пропонує Церква, відомий — це боротьба людини з реальною структурою гріха за відтворення власної Богоподібності, а відтак відновлення життя вічного, яке свого часу було забрано в людини як покарання за непокору Божій волі.

Потрібно мати на увазі той факт, що теологи схиляються до тлумачення людської смерті не як покарання, накладеного Богом на особу, але як невід’ємної характеристики недосконалості людського Буття. Смерть віддзеркалює акт свободи волевиявлення людини, яка може в ситуації очікування смерті прийняти або заперечити Бога і у такий спосіб надати власному життю певної завершеної форми. Теологи доповнюють, що результатом гріха стала не тільки смерть як така, а й трагізм смерті як таємниці, що загрожує людині в житті. Гріх деформував реальне Буття людини, привніс в нього досвід переживання небуття.

Ісус Христос, згідно з новозавітним вченням, надав людській смерті нового сенсу. Як повчав в свій час Папа Бенедикт XVI, сутність природної смерті полягає в реалізації власної свободи волевиявлення, за допомогою якого віруюча людина повністю довіряє Ісусу Христу свою любов і милосердя, тим самим поєднуючись з ним в його смерті (Лк. 23:46). “Він Сам пройшов цей шлях, — говорить в папській енцикліці, — Він зійшов у царство смерті, переміг її і повернувся, щоб тепер супроводжувати нас і дати нам упевненість, що разом з ним ми пройдемо цей шлях”¹².

Загалом посмертний стан продовжує бути таємницею для людей, але богословська думка вважає безперечним те, що цей стан є протилежним стану земного буття людини. Смерть фіксує розлучення душі й тіла, тобто людського “Я” і тіла, за допомогою якого вона пов’язується зі світом, і після смерті відбувається повний розрив душі і світу. Цей розрив свідчить про можливість виникнення нових просторово-часових зв’язків, нового Буття людини, яке

¹¹ Там само.

¹² Енцикліка Вселенського Архієрея Бенедикта XVI «Спасенні надією про християнську надію». — Львів, 2008. — С.12.

відоме під назвою “воскресіння в смерті”. Водночас розлучення душі й тіла в момент смерті означає заперечення тілесного життя (пов’язаного з прагматичним піклуванням лише про самого себе), що дозволяє скерувати життя особи до Бога, “бо Бог покликав і кличе людину, щоб цілою своєю істотою об’єдналася з ним у спільноті вічного і нетлінного життя”¹³.

Магістеріум актуалізує проблему підготовки людини до природної смерті, свідомого відношення до людської смерті, сприйняття її без страху і спротиву. Така природна смерть покликана дати людині шанс на повне звільнення від недосконалості матеріального життя, в якому панує гріх. Але, водночас, теологія безкомпромісно обстоює біблійне положення про те, що смерть це не кінець, а лише передумова для нової форми людського існування. Прикладом слугує теза відомого представника філософії неотомізму Жака Марітена про те, що “людина прекрасно знає: смерть це не кінець, а початок. В потаємних глибинах своєї душі вона знає, що може ризикувати своїм життям і марнувати даровані йому можливості і блага, тому що вона є безсмертною. Слова католицької літургії над тілом померлого відповідають цьому інстинктивному знанню, яке іманентне кожному з нас: *vita mutatur, non tollitur*. Життю притаманні зміни, але воно є незнищувальне”¹⁴.

В такому контексті людська смерть тлумачиться як специфічна форма самокритики особи свого буття, що дозволяє християнам адекватно оцінити ті чи ті аспекти соціального життя по відношенню до Бога і безсмертя. Таким чином, у розумінні людської смерті виокремлюють окремий підхід, згідно з яким для віруючих смерть набуває позитивного значення, на подобі до того, як смерть Христа є головною передумовою продовження життя інших (Флп. 1:21). Висновок, що кожний християнин повинен прагнути якнайшвидше пройти етап смертного життя, щоб завершити перебування в смертному тілі (“бажаємо якнайшвидше вийти з тіла і з’єднатися з Богом” (II Кор. 5:8)), поділяє Бенедикт XVI. Зокрема, він наголошував, що “християнське виховання і проповідь повинні прищеплювати людині тверде переконання, що через смерть ми наближаємося до справжнього життя. У цей спосіб вони можуть допо-

¹³ Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі «Радість і надія – *Gaudium et spes*» – С.516.

¹⁴ Маритен Жак. От Бергсона к Фоме Аквинскому. Очерки метафизики и этики. – М., 2006. – С.97–98.

могти подолати страх незвіданого й досягнути спокій перед лицем смерті”¹⁵. В такий спосіб віруюча людина потенційно прагне покинути цей гріховний світ, “щоб бути з Христом” (Флп. 1:23).

Одним із попередніх висновків з богословської точки зору може бути наступний. Через первородний гріх людина втратила свою єдність з Богом, порушила спільність, порвала з центром, який гарантував їй щасливе життя і безсмертя. Людське життя затьмарилося гріхом, тому кожному людину невідворотно очікує смерть. Смерть — це наслідок того, що людина не захотіла нести відповідальності перед Богом за своє нічим не виправдане прагнення “бути як Бог” (Бут. 3:5). Тому людина мусить повернутися “в землю, що з неї тебе взято; бо ти є порошок і вернешся в порошок” (Бут. 3:19). Соціальне життя продовжує скеровуватися сакралізованим бажанням людини нового об’єднання з Богом, відновлення втраченої єдності, спільності з Святим Духом не тільки в потойбічному світі, але й в світі реального життя.

Біблійні істини вимагають не забувати той важливий факт, що не Бог створив смерть, бо ж він створив усе необхідне для щасливого людського життя в цьому світі, в тому числі і можливість безсмертя. Людська смерть, з християно-богословської точки зору, стала наслідком гріха, спровокованого дияволом. Апостол Павло повчав, що через гріх смерть прийшла у світ: “Через одного чоловіка ввійшов у світ гріх, і з гріхом смерть, і таким чином смерть перейшла на всіх людей, бо всі згрішили” (Рим. 5:12), “бо заплата за гріх — смерть, а дар ласки Божої — життя вічне в Христі Ісусі, Господі нашім” (Рим. 6:23). “Через заздрість диявола смерть увійшла в світ, скуштують її ті, хто йому належать” (Муд. 2:24), тому диявол іменується “душогубцем від початку” (Йо. 8:44). Тому Христос і прийняв тіло і кров, “щоб смертю знищити того, хто мав владу смерті, тобто диявола, і визволити тих, що їх страх смерті все життя тримав у рабстві” (Євр. 2:14-15)¹⁶. Отже, смерть не є фатумом, вічною необхідністю, людська смерть, згідно християнського вчення, долається боротьбою Христа з дияволом (гріхом), а відтак потребує залучення до цієї боротьби Церкви та всіх вірую-

¹⁵ Рацінгер Йосиф (Венедикт XVI). Бог і світ. Таїнства християнської віри. Розмова Петера Зевальда з Йосифом Рацінгером. – Жовква, 2009. – С.396.

¹⁶ Словарь библейского богословия / Под ред. Ксавье Леон-Дюфура и др. – К., 2003. – С.1067–1069.

чих людей з метою відновлення втраченої єдності між людьми і Богом як на Землі, так і в посмертній формі людського існування.

Водночас християнське богослов'я відзначає хибність думки про те, що Магістеріум, а поряд із ним християнська есхатологія, абсолютизують смерть, перетворюють її на цінність, стратегічну мету соціального життя, аргументуючи тим, що сьогодні смерть залишається єдиним способом поєднання віруючої людини і Бога, завершальним етапом її земної історії¹⁷. Папа Іван Павло II констатував, що існуюча логіка смерті є проявом ““логіки” Лукавого, що був “душогубець від початку””¹⁸. Отже, смерть, особливо тоді, коли вона є наслідком гріха насильства, необхідно з богословської точки зору розуміти як безумовний прояв непоправимого зла, що суперечить призначенню людського життя (як найвищої цінності дарованої людям Богом). Людська смерть — це завжди зло, нещастя, трагічна подія тощо. Останнє дає підстави стверджувати, що людська смерть (за всіх обставин, що її породжують і супроводжують) є проявом диявольської присутності, а тому її жодним чином не можна кваліфікувати (оцінювати) як позитивне явище (цінність) соціального життя. Прикладом слугує розгортання “культури смерті” в сучасній цивілізації, коли соціальний гріх насильства критично обмежує людське життя або робить його розвиток взагалі неможливим.

Позиція Папи Івана Павла II щодо оцінки насильницької смерті викладена ним у чисельних працях, до головних з яких належить соціальна енцикліка “*Evangelium Vitae*” (“Євангелія життя”, 25.03.1995 р.). В цій енцикліці понтифік ще раз наголошує, звертаючись до Біблії, що “Бог не створив смерть, ані не радіє з погибелі живучих, Він бо створив усе на те, щоб існувало. Бог же створив безсмертною людину і вчинив її за образом власної природи. А через задрість диявола смерть увійшла у світ, скуштують її ті, що йому належать (Муд. 1:13-14; Муд. 2:23-24)”¹⁹. Смерть заперечує життя людини, як підкреслював Іван Павло II, “через болісний

¹⁷ Цігенаус Антон. Есхатологія: Майбутнє сотвореного в Бозі. – Львів, 2006. – С.73–78.

¹⁸ Енцикліка *EVANGELIUM VITAE* Святішого Отця Йоана Павла II до єпископів, священиків і дияконів, ченців і черниць, світських католиків та до всіх людей доброї волі про вартість і недоторканність людського життя. – Libreria Editrice Vaticana, 1985. – С.14.

¹⁹ Там само. – С.12.

досвід смерті, яка входить у світ і кидає тінь абсурду на все людське існування”²⁰, вона робить його безперспективним, безцільним і абсурдним.

Смерть, яка є наслідком гріха насильства, унеможливує прогрес соціального життя, утверджує “культуру смерті”, відтворює регрес в суспільстві на користь диявола. Папа Іван Павло II повчав, що смерть приходить в світ насильницьки, через убивство Авеля, який гине від руки свого брата Каїна (Бут. 4:8). Перша насильницька смерть ближнього (вбивство іншої людини) визначила подальший вектор розвитку людської історії. Таким чином, насильницька смерть, за Біблією, є наслідком диявольської спокуси, дій і вчинків морально недосконалої особи, що відтворюють у такий спосіб гріх соціального насильства. Не обираючи істинне Буття — Бога (життя), недосконала особа автоматично вибирає зло, гріх (смерть), тобто стає на сторону небуття. Караючи Каїна за здійснення гріха насильства — вибір смерті (вбивства), Бог нагадує йому про відповідальність за свободу вибору перед лицем зла, якого можна було уникнути: “Зло ні в якому разі не є неунікною долею людини”²¹. Завдяки свободі Каїн повинен був вибрати добро (життя), а не смертельний гріх: “Він може і повинен над ним панувати”²².

Папа Іван Павло II зазначав, що біблійна історія про Каїна і Авеля, пояснюючи причину виникнення насильницької смерті в людському житті, фіксує нерозривність смерті людини і гріха соціального насильства як її першопричини. Перше вбивство на початку людської історії стало підставою пояснення того, “з якою жахливою швидкістю розповсюджується зло: до бунту людини проти Бога в райському саду додається смертельна боротьба людини проти людини”²³. Гріх смертоносного насильства цілковито змінив соціальне життя людей. Земля, яка в “едемському саді” (Бут. 2:15) була краєм достатку, доброзичливих стосунків між людьми і приязні з Богом, стала “краєм Нод” (Бут. 4:16), місцем “злиденності”, самотності і віддаленості від Бога”²⁴. Папа повчав, що “Бог не має наміру карати вбивцю вбивством, бо дуже бажає навернення гріш-

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С.14.

²² Там само.

²³ Там само. – С.15

²⁴ Там само. – С.16.

ника, аніж смерті”²⁵. Людське життя належить тільки Богу, “Сам Бог є владикою життя від його початку і до кінця; ніхто, за жодних обставин, не може привласнювати собі право прямо знищити невинну людську істоту”²⁶ (п’ята заповідь “Не вбивай” (Мт. 5:21)).

Можна запропонувати узагальнюючий висновок: у документах Другого Ватиканського Собору (в розробці яких брав безпосередню участь і кардинал К. Войтила), а також і в енцикліках пап римських, насамперед Івана Павла II, інших документах Церкви смерть подається як завершення життя конкретної людини, що є наслідком гріха. Смерть стає “кінцем земної подорожі людини, часу благодаті милосердя, які Бог дарує їй, щоб вона здійснила своє життя відповідно до Божого задуму і щоб визначила своє остаточне призначення”²⁷.

Людська смерть — не від Бога, а від диявола, який відтворює її реальність у межах існуючої структури соціального гріха (насильство диявола над людським життям), з якою бореться Бог і залучає до цієї боротьби всіх віруючих та людей доброї волі. Останнє, з богословської точки зору, знаходить свою підтримку в “*Gaudium et spes*”, яка закликає, що кожний “християнин мусить і обов’язаний боротись проти зла через багато страждань, і перетерпіти навіть смерть; але з’єднаний з пасхальним таїнством, з Христом об’єднаний у смерті, укріплений надією — дійде до воскресіння. А це важливе не тільки супроти християн, але й всіх людей доброї волі, в серцях яких діє невидима Божа благодать”²⁸.

²⁵ Там само.

²⁶ Катехизм Католицької Церкви. – Синод Української Греко-Католицької Церкви, 2002. – С.518.

²⁷ Там само. – С.251.

²⁸ Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі «Радість і надія – *Gaudium et spes*». – С.523.